

*Білокурська Олена Валеріївна*  
*кандидат юридичних наук, доцент,*  
*доцент Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича*  
*ORCID: 0000-0003-1005-2165*

## **КОНСТИТУЦІЙНА ДОКТРИНА В СИСТЕМІ СУЧАСНИХ ДЖЕРЕЛ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА**

**Постановка проблеми.** Сьогодення науки конституційного права характеризується осучасненням системи джерел конституційного права, що пояснюється метаморфозою конституційних правовідносин, розширенням предмету конституційно-правового регулювання, людиноцентризмом сучасних джерел конституційного права, їх універсалізацією та використанням новітніх джерел конституційного права. Також однією із ґрунтовних підстав модернізації системи джерел конституційного права є процес перерозподілу повноважень серед органів державної влади, місцевого самоврядування та готовність суб'єктів конституційного правотворення до належного забезпечення дієвого функціонування системи сучасних джерел конституційного права України.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Вагомий внесок у дослідження сутності та значення інституту правової доктрини у правовій системі здійснили такі вітчизняні науковці як О. О. Губанов, О. П. Васильченко, Є. П. Євграфова, М. В. Кармаліта, М. Є. Мочульська, Н. М. Пархоменко, О. В. Петришин, Є. Ю. Полянський, П. М. Рабінович, І. В. Семеніхін, А. Є. Шевченко та інші. Зауважимо, що у контексті наукових праць, дослідження питання конституційної доктрини зводиться до виявлення існуючих підходів до визначення правової доктрини для формулювання поняття «конституційна доктрина», її юридичної природи та ролі при формуванні конституційного ладу та правотворчого процесу в Україні, що висвітлені в роботах таких вчених, як Ю. В. Баулін, В. П. Колісник, О. І. Нелін,

В. В. Речицький, О. В. Скрипнюк, П. Б. Стецюк, Ю. М. Тодика. Водночас, що стосується дослідження конституційної доктрини як джерела конституційного права, то вказана проблематика потребує детального вивчення, оскільки на сьогоднішній день існують тільки поодинокі наукові праці, що відображають суперечливі погляди вчених-науковців на дане питання.

**Формулювання мети статті.** Виходячи з цих міркувань, **мета** даної статті полягає в тому, щоб дослідити місце конституційної доктрини в системі джерел конституційного права.

**Виклад основного матеріалу.** Конституційна доктрина може бути визначена як вчення, система теоретичних і практичних положень, уявлень, що розкривають сутність конституційного права, його призначення та процеси конституційного розвитку держави в цілому. Формою вираження конституційної доктрини виступають наукові здобутки вчених-конституціоналістів, теоретичні положення та висновки яких в процесі тривалого використання стали науковим підходом до вирішення окремих практичних проблем.

Аналізуючи наукові здобутки зауважимо, що останнім часом вчені-конституціоналісти виокремлюють в системі джерел конституційного права конституційну доктрину, як одне із новітніх (нетрадиційних) джерел права. О. Скрипнюк звертає увагу, що «сучасні конституційні процеси відкривають перспективи запровадження в конституційне право України таких неформалізованих джерел права як ...конституційна доктрина...»<sup>1</sup>. П. Стецюк наголошує на появі «в теорії і практиці сучасного конституційного права таких нових понять: «доктрини в конституційному праві», «конституційно-правові доктрини»<sup>2</sup>. О. Васильченко, серед «нетрадиційних (додаткових)» джерел конституційного права, вирізняла і правові доктрини<sup>3</sup>. О. Нелін переконаний, що «конституційна доктрина має посідати чільне місце в правовій системі України. Конституційна доктрина – це джерело права<sup>4</sup>. І. Семеніхін наголошує, що правову доктрину слід розглядати як джерело права в широкому значенні цього слова, зокрема, як фактор, що впливає на

формування і реалізацію норм права<sup>5</sup>. Правова доктрина, на його думку, набуває значення форми права лише за певних умов. Доктринальні положення стають загальнообов'язковими нормами права, а сама правова доктрина набуває ознак формального джерела права лише у разі її санкціонування державою<sup>6</sup>.

На нашу думку, важливість та цінність конституційної доктрини як джерела конституційного права обумовлено особливостями історичного розвитку держави, розумінням права, нинішнім станом системи джерел конституційного права та приналежністю держави до тієї чи іншої правової системи. Елементарним і безсумнівним доказом ролі конституційної доктрини є пряме закріплення в законодавстві доктринальних положень.

Існують і інші міркування науковців, що ставлять під сумнів застосування конституційної доктрини як джерела конституційного права. Так, зауважує С. Васильєв, окремі науковці вважають доктрину допоміжним, додатковим джерелом права, покликаним заповнити прогалини у праві, усунути неясність і неповноту писаних джерел права. На їх думку, доктрина сама по собі не є джерелом права у формальному сенсі і є або неофіційною інтерпретацією (компіляцією) джерел права, або положеннями *de lege ferenda* (первинний неофіційний текст). Доктрина передує закону, але не доктрина вважається джерелом права, коли законодавець фактично відтворює первинний доктринальний текст; первинним джерелом права визнається закон, і суди, зрозуміло, посилаються на закон, а не на доктрину<sup>7</sup>.

О. Багрій вважає, що фактором, що перешкоджає визнанню конституційної доктрини як джерела права, є її особлива форма. Науковець зазначає, що в літературі зустрічаються тези, що письмовий виклад доктринальних положень може не відповідати вимогам законодавчої техніки, їх будова багато в чому відрізняється від будови нормативно-правового акту, вони можуть не мати письмової оболонки тощо<sup>8</sup>. Названі ознаки швидше свідчать про переваги правової доктрини, аніж про її недоліки. Загалом конституційна доктрина сприяє виявленню колізій та прогалин в праві,

обумовлює шляхи їх подолання та в цілому забезпечує критичний аналіз конституційних норм. Як наголошує О. Нелін: «Конституційна доктрина покликана сформулювати єдині стандарти конституційної правотворчості і правозастосування, не пригнічуючи при цьому академічної свободи – найважливішого елемента демократії»<sup>9</sup>. Студіювання конституційної доктрини не тільки як особливого теоретичного права, а й субсидіарного джерела права є одним із способів удосконалення Конституції України. У такій якості конституційна доктрина компенсує лаконічність конституційних норм, забезпечує їхню теоретичну наповненість та правову визначеність, розкриває їхній нормативний зміст<sup>10</sup>.

В світовій практиці неодноразово праці вчених-юристів визнаються джерелом конституційного права. Для прикладу у Великобританії такими джерелами є: Бректон. Трактат про закони Англії (1250 г.); Блекстон. Коментарі законів Англії (1566 г.); Коук. Правові інститути Англії (1628г); Форстер. Рішення королівських судів (1763 г.). Пояснюється це тим, що вони містять необхідні узагальнення, а також аналіз писаних і неписаних норм конституції. Практика (citation practice) поширена в країнах англосаксонського права, де судді найчастіше звертаються до правової доктрини при вирішенні так званих складних справ (hard cases). За умови неоднозначної практики застосування норм права, наявності прогалін у законодавстві, колізійності юридичних приписів судові органи використовують доктринальні положення (насамперед часткову правову доктрину) як засіб додаткової аргументації, посиляючись у своїх рішеннях на авторитетні праці юристів. Це робить їх правову позицію більш переконливою, логічною й обґрунтованою. У такому разі правова доктрина виступає як переконливе (авторитетне) джерело права...<sup>11</sup>

Також зазначимо, що Парламент і суди Великобританії в разі відсутності норм статутів, конституційних угод і судових прецедентів звертаються до наукових праць таких фахівців з конституційного права, як Д. Локк, Д. Лоу, Д. Мілль, Е. Берк, А. Дайсі, Е. Мей та ін. В 1990 році, виступаючи в якості вищої

судової інстанції країни, Палата лордів Парламенту Великої Британії прямо сприйняла запропоноване А. Дайсі визначення королівської прерогативи. В обґрунтування своєї позиції Палата лордів зазначила, що раніше існувало створене практикою правило, що за життя автора не можна посилатися в суді на його роботу і що це правило, яке, мабуть, не мало ніяких логічних підстав, тепер не особливо береться до уваги, і деякі автори, навіть автори статей у періодичній пресі, ще за життя отримують задоволення від того, що до їхньої думки приєднуються судді.

В країнах романо-германської правової сім'ї також є сталим використання доктринальних підходів в правозастосовчій діяльності. Так, в судах Австрії до сьогоднішнього дня при розгляді справ посилаються на доктринальні погляди Г. Кельзена. Підвищенню ефективності конституційного контролю в Німеччині за останні роки сприяло використання в практиці Федерального конституційного суду Німеччини посилення на наукові здобутки відомих державознавців країни. Вважаємо, що такий процес є поштовхом до наступних ґрунтовних досліджень в галузі конституційного права з метою подальшої їх реалізації на практиці.

Доцільно зауважити, що до носіїв доктринальних ідей та концепцій висуваються підвищені вимоги. Зокрема, у якості джерел права міжнародного рівня виступають доктрини найбільш кваліфікованих спеціалістів у сфері публічного права (мова йде про статтю 38 Статуту Міжнародного суду ООН). В основі всіх концептуальних побудов у сфері науки міжнародної юриспруденції знаходиться авторитетний вчений («найбільш кваліфікований спеціаліст»), який у своїх позиціях представляє власне бачення права<sup>12</sup>.

Як бачимо, в Європі набула поширення практика формування правової доктрини судовими інстанціями, що сприяє поєднанню теоретичного та прикладного аспекту.

Зауважимо, що Конституційний Суд України в окремих своїх рішеннях офіційно використовує положення та висновки наукових досліджень вчених-конституціоналістів. В такому випадку доктринальні ідеї та підходи

виступають мірою правомірної поведінки та отримують підтримку з боку держави. Так, вперше поняття «правова доктрина» зустрічається в мотивувальній частині рішення Конституційний Суд України в 2001 році і, виходячи зі змісту акту, ототожнюється з правовою наукою. Для забезпечення повноти розгляду справи орган конституційної юрисдикції має право залучати експертів, фахівців, зокрема, як показує практика, свою позицію стосовно предмета конституційного подання висловлюють представники різних навчальних та наукових закладів України. Для прикладу, нами було підготовлено ряд експертних висновків на звернення суддів-доповідачів Конституційного Суду України в період з 2015 року, а саме, на звернення судді Конституційного Суду України О. М. Литвинова з приводу конституційного подання 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 7 частини другої статті 42 Закону України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 року № 1556 – VII зі змінами, згідно з яким «не може бути обрана, призначена (у тому числі виконувачем обов'язків) на посаду керівника вищого навчального закладу особа, яка голосувала за диктаторські закони 16 січня 2014 року»; на звернення судді Конституційного Суду України М. М. Гультай з приводу конституційного подання 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про всеукраїнський референдум» від 6 листопада 2012 року № 5475 – VI; на звернення судді Конституційного Суду України М. І. Мельника з приводу конституційного подання 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 1, пункту 2 частини першої статті 4, частини першої, абзаців першого, другого частини другої статті 5, абзаців другого, третього, четвертого, п'ятого, тридцять дев'ятого, сорокового частини третьої, частини шостої статті 8 Закону України «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг» від 22 вересня 2016 року № 1540—VIII; на звернення судді Конституційного Суду України О. М. Литвинова з приводу

конституційного подання 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу 1 частини статті 72 Закону України «Про телебачення і радіомовлення» від 21 грудня 1993 року № 3759 – XII із змінами, згідно з яким «розміри штрафів встановлюються Національною радою за погодженням з Кабінетом Міністрів України відповідно до вимог законодавства»; на звернення судді Конституційного Суду України В. П. Колісника з приводу конституційного подання 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 9 квітня 2015 року № 317 – VIII зі змінами. На сьогоднішній день здійснюється робота щодо надання експертного висновку на звернення судді Конституційного Суду України І. М. Завгородньої з приводу конституційного звернення Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до статті 93 Конституції України (щодо законодавчої ініціативи народу) вимогам статей 157 і 158 Конституції України та на звернення судді Конституційного Суду України С. Головатого з приводу конституційного подання 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 року № 2704-VIII.

Отже, участь фахівців-правників у підготовці науково обґрунтованих експертних висновків щодо запитів Конституційного Суду України, участь експертів у роботі наприклад, конституційної комісії, робочих груп з розробки проектів нормативно-правових актів є елементом впливу конституційної доктрини на формування джерел конституційного права.

Слід зазначити, що у випадку діяльності Конституційного Суду конституційна доктрина характеризується дуальним характером, а саме, з одного боку вона виступає результатом діяльності Суду, з іншого – теоретичною базою, що слугує при формуванні позицій суддів та

відображається в актах Конституційного Суду України. В. Кампо стверджує, що в Рішенні від 12 жовтня 2011 року Суд виклав правові позиції, виходячи з доктрини юридичного позитивізму<sup>13</sup>. Щодо питання про участь Конституційного Суду у формуванні конституційної доктрини, в окремій думці І. Домбровського щодо Ухвали від 5 лютого 2008 року йдеться про те, що при прийнятті акту «Суд фактично формує доктрину дії закону про внесення змін до Конституції України»<sup>14</sup>. Таким чином, як зазначає О. Багрій, аналіз практики Конституційного Суду України дозволяє стверджувати, що в актах єдиного органу конституційної юрисдикції в Україні поняття «доктрина» («правова доктрина», «конституційна доктрина») використовується у значенні таких, що були розроблені наукою і отримали широке визнання принципів, теорій, концепцій<sup>15</sup>.

**Висновки.** Конституційна доктрина виступає новітнім джерелом в системі джерел конституційного права. Відповідно вона, як і будь-як інше джерело конституційного права, має бути застосовна, що сприятиме не тільки розширенню кола конституційних правовідносин, а й більш ефективному їх врегулюванню. Пояснюється це високим рівнем науковості, який забезпечується вченими-конституціоналістами на основі існуючих в суспільстві правових парадигм. Індивідуалізація правової доктрини до обставин конкретної справи, сприятиме знаходженню юридично правильного й справедливого рішення.

Таким чином, конституційна доктрина як центральна ланка, що містить в собі практичний аспект фундаментальних наукових проблем, може при певних умовах стати свого роду конституційно-правовим фундаментом по створенню конституційного правопорядку, що відповідатиме сучасним політико-правовим потребам суспільного і державного розвитку. Постійне ж використання конституційної доктрини як джерела конституційного права виступатиме вагомою складовою гармонізації правової системи України.

## Резюме



## ***Білокурська О.В.* Конституційна доктрина в системі сучасних джерел конституційного права**

У статті розглядаються основні концептуальні підходи до визначення місця конституційної доктрини в сучасній системі джерел конституційного права. Зазначено, що вагомість конституційної доктрини як джерела конституційного права обумовлена особливостями історичного розвитку держави, розумінням права, нинішнім станом системи джерел конституційного права та приналежністю держави до тієї чи іншої правової системи. Наголошено, що в багатьох країнах англосаксонської та романо-германської правової сім'ї є сталим використання доктринальних підходів в правозастосовчій діяльності. Обґрунтовано, що участь фахівців-правників у підготовці науково обґрунтованих експертних висновків щодо запитів Конституційного Суду України є елементом впливу конституційної доктрини на формування джерел конституційного права.

**Ключові слова:** правова доктрина, конституційна доктрина, джерело права, новітні джерела права, правова система, Конституційний Суд України

### **Резюме**

## ***Белоскурская Е.В.* Конституционная доктрина в системе современных источников конституционного права**

В статье рассматриваются основные концептуальные подходы к определению места конституционной доктрины в современной системе источников конституционного права. Отмечено, что значимость конституционной доктрины как источника конституционного права обусловлена особенностями исторического развития государства, пониманием права, нынешним состоянием системы источников конституционного права и принадлежностью государства к той или иной правовой системе. Отмечено, что во многих странах англосаксонской и романо-германской правовой семьи является постоянным использование доктринальных подходов в правоприменительной деятельности. Обосновано, что участие специалистов-юристов в подготовке

научно обоснованных экспертных заключений по запросам Конституционного Суда Украины является элементом влияния конституционной доктрины на формирование источников конституционного права.

**Ключевые слова:** правовая доктрина, конституционная доктрина, источник права, новейшие источники права, правовая система, Конституционный Суд Украины

*Biloskurska Olena*

*PhD in Law,*

*Associate Professor of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University*

### **Constitutional doctrine in the system of modern sources of constitutional law**

The importance and value of constitutional doctrine as a source of constitutional law is determined by the peculiarities of the historical development of the state, the understanding of law, the current state of the system of sources of constitutional law, and the state's affiliation to a particular legal system. The elementary and undoubted proof of the role of constitutional doctrine is the direct consolidation in the law of doctrinal provisions.

In general, constitutional doctrine contributes to the identification of conflicts and gaps in law, determines the ways to overcome them, and generally provides a critical analysis of constitutional norms.

In many countries of the Anglo-Saxon and Romano-German legal families, the use of doctrinal approaches in law enforcement is consistent.

The Constitutional Court of Ukraine in its separate decisions formally uses the provisions and conclusions of scientific studies of constitutional scientists. In this case, doctrinal ideas and approaches are a measure of legitimate behavior and are supported by the state.

The participation of legal practitioners in the preparation of scientifically substantiated expert opinions on the requests of the Constitutional Court of Ukraine, the participation of experts in the work of, for example, the constitutional commission, working groups on drafting legal acts is an element of the influence of constitutional doctrine on the formation of sources of constitutional law.

In the case of the Constitutional Court activity, the constitutional doctrine is characterized by a dual character, namely, on the one hand, it is the result of the Court's activity, on the other - a theoretical basis, which serves in forming the positions of judges and is reflected in the acts of the Constitutional Court of Ukraine.

Constitutional doctrine, as a central link containing the practical aspect of fundamental scientific problems, can, under certain conditions, become a kind of constitutional and legal basis for the creation of constitutional order, which will meet the contemporary political and legal needs of social and state development. The continued use of constitutional doctrine as a source of constitutional law will be a significant component of the harmonization of Ukraine's legal system.

**Key words:** legal doctrine, constitutional doctrine, source of law, the latest sources of law, legal system, The Constitutional Court of Ukraine

---

<sup>1</sup> Скрипнюк О.В. Поняття норм та джерел у конституційному праві / О.В. Скрипнюк // Проблеми теорії конституційного права України за ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Парламентське видавництво, 2013. – С. 103

<sup>2</sup> Стецюк П.Б. Основи теорії конституції та конституціоналізму. Частина перша : Посібник для студентів. – Львів: Астролябія, 2004 // Електронний ресурс : <http://www.lawyer.org.ua/index.php?i=202>

<sup>3</sup> Васильченко О.П. Джерела конституційного права України (системно-функціональний аналіз) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / О.П. Васильченко. – К., 2007. – С. 8.

<sup>4</sup> Нелін Олександр Конституційна доктрина України: проблеми концептуалізації основних підходів / Олександр Нелін // Юридична Україна. – 2015. – № 9. – С. 22.

<sup>5</sup> Семеніхін І. В. Правова доктрина: загальнотеоретичний аналіз / І. В. Семеніхін; наук. ред. О. В. Петришин. – Х.: Юрайт, 2012. – С. 53 – 54.

<sup>6</sup> Там само. – С. 55.

---

<sup>7</sup> Васильєв С.В. Правова доктрина – джерело процесуального права / С.В. Васильєв // Актуальні питання інноваційного розвитку. – 2012. – № 2. – С. 72.

<sup>8</sup> Багрій О.І. Доктрина верховенства Конституції України (за матеріалами практики Конституційного Суду України) [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Багрій Олена Ігорівна ; Держ. ВНЗ «Ужгород. нац. ун-т» М-ва освіти і науки України. – Ужгород, 2016. – С. 81

<sup>9</sup> Нелін О. Вказана праця. – С. 20.

<sup>10</sup> Там само. – С. 20.

<sup>11</sup> Семеніхін І.В. Вказана праця. – С. 33.

<sup>12</sup> Шевченко А.Є. Вплив правової доктрини на правотворчий процес в Україні / Шевченко А.Є., Кармаліта М.В. // Юридичний вісник. – 2015. – № 3(36). – С. 55.

<sup>13</sup> Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням товариства з обмеженою відповідальністю «Амальгама Люкс» щодо офіційного тлумачення положення частини четвертої статті 21 Закону України «Про прокуратуру» від 12 жовтня 2011 року № 11- рп/2011 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 84. – Ст. 3090.

<sup>14</sup> Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням 102 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України», Закону України «Про внесення зміни до розділу IV «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про Конституційний Суд України» від 5 лютого 2008 року № 6-п/2008 // Вісник Конституційного Суду України. – 2008. – № 2. – С. 53.

<sup>15</sup> Багрій О.І. Вказана праця. – С. 84 – 85.

### **References:**

1. Skrypniuk O.V. Poniattia norm ta dzherel u konstytutsijnomu pravi / O.V. Skrypniuk // Problemy teorii konstytutsijnoho prava Ukrainy za red. Yu. S. Shemshuchenka. – K. : Parlaments'ke vydavnytstvo, 2013. – S. 103
2. Stetsiuk P.B. Osnovy teorii konstytutsii ta konstytutsionalizmu. Chastyna persha : Posibnyk dlia studentiv. – L'viv: Astroliabiia, 2004 // Elektronnyj resurs : <http://www.lawyer.org.ua/index.php?i=202>
3. Vasyl'chenko O.P. Dzherela konstytutsijnoho prava Ukrainy (systemno-funktsional'nyj analiz) : avtoref. dys. ... kand. iuryd. nauk / O.P. Vasyl'chenko. – K., 2007. – S. 8.
4. Nelin Oleksandr Konstytutsijna doktryna Ukrainy: problemy kontseptualizatsii osnovnykh pidkhodiv / Oleksandr Nelin // Yurydychna Ukraina. – 2015. – № 9. – S. 22.

- 
5. Semenikhin I. V. Pravova doktryna: zahal'noteoretychnyj analiz / I. V. Semenikhin; nauk. red O. V. Petryshyn. – Kh.: Yurajt, 2012. – S. 53 – 54.
  6. Tam samo. – S. 55.
  7. Vasyl'iev S.V. Pravova doktryna – dzherelo protsesual'noho prava / S.V. Vasyl'iev // Aktual'ni pytannia innovatsijnoho rozvytku. – 2012. – № 2. – S. 72.
  8. Bahrij O.I. Doktryna verkhovenstva Konstytutsii Ukrainy (za materialamy praktyky Konstytutsijnoho Sudu Ukrainy) [Tekst] : dys. ... kand. iuryd. nauk : 12.00.02 / Bahrij Olena Ihorivna ; Derzh. VNZ «Uzhhorod. nats. un-t» M-va osvity i nauky Ukrainy. – Uzhhorod, 2016. – S. 81
  9. Nelin O. Vkazana pratsia. – S. 20.
  10. Tam samo. – S. 20.
  11. Semenikhin I.V. Vkazana pratsia. – S 33.
  12. Shevchenko A.Ye. Vplyv pravovoi doktryny na pravotvorchyj protses v Ukraini / Shevchenko A.Ye., Karmalita M.V. // Yurydychnyj visnyk. – 2015. – № 3(36). – S. 55.
  13. Rishennia Konstytutsijnoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsijnym zvernenniam tovarystva z obmezhenoiu vidpovidal'nistiu «Amal'hama Liuks» schodo ofitsijnoho tlumachennia polozhennia chastyny chetvertoi statti 21 Zakonu Ukrainy «Pro prokuraturu» vid 12 zhovtnia 2011 roku № 11- rp/2011 // Ofitsijnij visnyk Ukrainy. – 2011. – № 84. – St. 3090.
  14. Ukhvala Konstytutsijnoho Sudu Ukrainy pro vidmovu u vidkrytti konstytutsijnoho provadzhennia u spravi za konstytutsijnym podanniam 102 narodnykh deputativ Ukrainy schodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsijnosti) Zakonu Ukrainy «Pro vnesennia zmin do Konstytutsii Ukrainy», Zakonu Ukrainy «Pro vnesennia zminy do rozdiliv IV «Prykintsevi ta perekhidni polozhennia» Zakonu Ukrainy «Pro Konstytutsijnij Sud Ukrainy» vid 5 liutoho 2008 roku № 6-p/2008 // Visnyk Konstytutsijnoho Sudu Ukrainy. – 2008. – № 2. – S. 53.
  15. Bahrij O.I. Vkazana pratsia. – S. 84 – 85.